

5. Всемирная энциклопедия философии / Глав. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. – М.: АСТ. Мн.: Харвест, Современная литература, 2001. – 1312 с.
6. Бабанский Ю.К. Педагогика. – М.: Просвещение, 1983. – 607 с.
7. Гончаров Н.К. Основы педагогики. – М.: Учпедгиз, 1947. – 406 с.
8. Людина і довкілля. Антологія: У 2 кн. Кн. 1: Природа і людинність України в пам'ятках світової і національної культури / Упоряд., автор. Вступ, розділів, біогр. довідок та коментарів В.С.Крисаченко. – К.: Заповіт, 1995. – 432 с.
9. Людина і довкілля. Антологія: У 2 кн. Кн. 2: Люди і довкілля в українській духовності / Упоряд., автор. Вступ, розділів, біогр. довідок та коментарів В.С.Крисаченко. – К.: Заповіт, 1995. – 432 с.
10. Музичка І. Християнство в житті особи і народу. – К.: Інститут філософії НАН України, 1999. – 387 с.
11. Сущенко Т.І. Педагогічний процес в позашкільних закладах. – К.: Радянська школа, 1986. – 118 с.
12. Хрестоматия по истории педагогики. Сост. проф. В.В.Смирнов. – М.: Гос. учеб.-пед. изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1957. – 581 с.
13. Васюта О.А., Васюта С.І., Філіпчук Г.Г. Екологічна політика: національні та глобальні реалії. У 4-х томах. Т. 1. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – 483 с.
14. Протокол засідання общего собрания Киевского педагогического общества им. К.Д.Ушинского. (29.01.1908 г.). – К. – 1908. – С. 5.
15. Русова С. Шкільні експедиції і їх значення // Світло. – 1911. – Кн. 8. – С.33.
16. Сірополко С.О. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
17. Березівська Л.Д. Позашкільне виховання учнів у діяльності просвітницьких організацій (кінець XIX – початок XX ст.) // Шлях освіти. – 1997. – № 2. – С. 50 – 53.
18. Вербицький В.В. Розвиток позашкільної еколого-натуралістичної освіти в Україні (1925–2000 роки). Дис. ... докт. пед. наук.: 13.00.01. / Національний університет ім. Т.Г.Шевченка. – К., 2004. – 496 с.
19. ЦДІА України – Ф.274. – Оп.4. Д. 611. – Арк. 350.
20. ЦДІА України – Ф.274. – Оп.4. Д. 611. – Арк. 355.
21. ЦДІА України – Ф.707. – Оп.156. Спр.1. – Арк. 78.
22. Педагогічна спадщина Софії Русової і сучасна освіта. За ред. В.Г.Слюсаренко, О.В.Проскури.: Науково-методичний посібник. – К.: ІЗМН, 1998. – 194 с.
23. Проблеми пионерского движения. – М.: Мол. гвардія, 1965. – 240 с.
24. Костяшин Э.Г. Теория и практика внеурочной работы общеобразовательной школы. Автореф. дис... докт. пед. наук. – М., 1972. – 60 с.
25. Сухомлинська О.В. Періодизація педагогічної думки і науки. В кн. Розвиток педагогічної і психологічної науки в Україні 1992 – 2002: Зб. наук. праць до 10-річчя АПН України / Академія педагогічних наук України. Ч.1. – Харків: “ОВІС”, 2002. – С. 37 – 55.
26. Червонецкий В.В. Экологическое образование в школах развитых стран мира. – М.: Центр “Экология и образование”, 1992. – 94 с.
27. Червонецкий В.В. Екологічна освіта учнів в школах країн Східної та Центральної Європи. – Донецьк: Юго-Восток, 1997. – 284 с.

УДК 37. 033

Шмалей С.В.

СТАНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ СВІТОГЛЯДНИХ ПІДХОДІВ

Особливе місце в екологічній освіті займають дослідження розвитку суспільного екологічного світогляду в процесі соціогенезу, що дозволяють, по-перше, виявити його культурно-історичні джерела, а, по-друге, охарактеризувати соціально-педагогічний контекст, у якому формується екологічний світогляд, екологічна культура, екологічна компетентність особистості. Застосовуючи історико-логічний метод, виділяють 4 етапи

розвитку теорії та практики екологічної освіти: перший – донауковий, відображений у легендах та міфах; другий – охоплює античні часи та середньовіччя, характеризується накопиченням і осмисленням природничих знань, що стали підґрунтям загально біологічних та методологічних засад екологічної й педагогічної науки; третій етап пов'язаний із становленням і розвитком екології як самостійної науки та формуванням теорії ноосфери; четвертий етап починається з 60-х років ХХ століття, відзначається загостренням взаємовідносин між людиною, суспільством і природою та виникненням соціальної екології, яка інтегрує природничий та гуманітарний аспекти екологічних проблем [4]. Розвиток еколого-педагогічних світоглядних підходів у процесі соціогенезу найбільше адекватно характеризується за трьома параметрами: соціальна протиставленість або включеність до світу природи; об'єктне – суб'єктне сприйняття природи; прагматичний – непрагматичний характер взаємодії. У цих умовах взаємодія з природою служить для задоволення прагматичних або непрагматичних, духовних потреб, коли така взаємодія стає самоцінною [6].

Перші ймовірно екологічні матеріали фахівці пов'язують з архаїчною епохою, в якій виділяють реконструйовані через аналіз системи міфів перші взаємовідносини людини та світу. Незважаючи на те, що віддаленість цієї епохи, на перший погляд, безпосередньо не впливає на розбудову екологічної освіти у загальноосвітній школі, провідні фахівці історії педагогіки, педагогіки (Д.Гончаренко, В.Сухомлинський, І.Суравегіна), історики (Ф.Бродель, М.Еліаде, Е.Тайлор, Д.Тойнбі), філософи (М.Моїсєєв, В.Крисаченко, М.Кисельов, М.Голубець, Ж.Ж.Руссо, Е.Фром, А.Швейцар), фізики (В.Гейзенберг, Д.Белл, В.Данилов-Даніельян), біологи (В.Вернадський, М.Реймерс, К.Ситник, О.Яблоков) указують на зумовленість джерел минулого й сьогодення. Саме тому в короткому огляді достатньо продуктивно і, на нашу думку, доцільно простежено певний, непрямий зв'язок еволюції екологічної думки та екологічної освіти [2; 3; 5; 9; 12].

На початковому етапі соціогенезу люди не відокремлювали себе від природи, вони мислили себе частиною єдиної природи. Це було зумовлено тим, що первісна людина фізично максимально залежала від природи. Це визначило першу характерну рису екологічного світогляду в архаїчну епоху – високий рівень взаємоіснування людини і світу природи. Показова зоологічна класифікація, властива одному з племен, які ведуть дотепер архаїчний спосіб життя, про що зазначає К.Юнг: “Найвищою істотою для них є слон, потім лев, потім удав або крокодил, потім людина і потім більш низькі істоти”. Таке сприйняття природи було не наслідком інстинктивного почуття єдності, а зумовлено особливостями мислення людини тієї епохи. Архаїчна свідомість була нездатною достатньою мірою диференціювати об'єкти і явища світу: нечітко розділяла суб'єкт та об'єкт, матеріальне та ідеальне, причину та наслідок. Первісна людина наділяла природне оточення своїми власними особливостями. Для неї навколишні об'єкти і явища були як люди в іншому вигляді. Цим зумовлена друга риса екологічного світогляду архаїчної епохи: суб'єктне сприйняття світу природи (точніше, суб'єкт-об'єктна нероздільність з ним). Взаємодія з природою в архаїчну епоху носить прагматичний характер, оскільки головна її мета – забезпечити фізичне виживання. Для первісної людини природа – це вороже оточення, постачальник корисного продукту, рідний дім (характерно походження слова природа – при роді). Рід цілком занурений у природу фізично і духовно. Тому третя риса екологічного світогляду в цей час полягає в тому, що поряд із домінуванням прагматичної взаємодії з природою одночасно присутні елементи непрагматичного [10].

У процесі розвитку людського суспільства, формування свідомості та появи певної фізичної незалежності від природи вихідна єдність з нею починає руйнуватися. Ця відчуженість від природи пройшла кілька етапів, послідовність яких подаємо, поділяючи позицію М.Кисельова, В.Крисаченка, М.Хайдегера, В.Хесле. На першому етапі пошуки первісною людиною причин природних явищ призводять до появи уявлень про особливий потойбічний світ духів, складається анімістична картина світу. Головним стає встановлення за допомогою спеціальних ритуалів сприятливих відношень з духами. На цьому етапі духи

мисляться надприродними двійниками реальних об'єктів і явищ: “дух дерева”, “дух струмка”, “дух лісу”. Поступово світ духів переростає у світ богів. У цей час боги рівні природі у виявах. Природа і є самі боги, їхнє втілення, їхня персоніфікація: ріка – це бог ріки, гора – бог гори, грім – бог грому. Властивий раніше зв'язок з природою зберігається тільки з тотемною твариною або рослиною. Тотем уявлявся загальним предком, з надприродними можливостями. Тотемну істоту заборонялось знищувати або знищення супроводжувалося спеціальним ритуалом. На думку Е.Тайлора розвиток суспільної свідомості та осілого способу життя призвів до того, що людина перевела погляд із природи на проблему родових, сімейних зв'язків [10; 11].

Другий етап відчуження людини від природи пов'язаний з епохою античності у європейській культурі, коли складається система уявлень про богів – творців природи. В.Блаватський аргументовано довів, що аналогічні уявлення в Єгипті, Межиріччі з'явилися раніше. У цих дослідженнях відзначено, що боги набувають антропоморфних рис, тобто мають людські властивості й вигляд. Антропоморфними є боги грецького пантеону: Зевс, Афродіта, Аполлон. Показова поява таких богів, як Прометей, Гефест, які створюють для людей різні предмети культури. В них знайшло осмислення підпорядкування й освоєння людьми природи. Виникає своєрідна рівність відчуженості: людина і природа рівні перед богами, але відчужені та протиставляються одне одному. Необхідно погодитися з висновками М.Голубця, К.Каландарова, Р.Кривокоритової, Л.Фейерабенда, що протиставлення людини і світу природи збільшується відповідно до наукового осмислення природи. Природа стала об'єктом вивчення, поділ Платоном “розумної” (людської) душі й “почуттєвої” (тваринної) яскраво демонструє протиставлення і принципову перевагу людини над природою з погляду античної свідомості. Показовою є думка римського історика Салюстія: “Усім людям, які прагнуть відрізнятись від інших, варто всіляко намагатися не прожити життя безвісно, подібно худобині, яку природа створила схиленою до землі й покірною череву, вся наша сила – у дусі та тілі; дух здебільшого – володар, тіло – раб; перший у нас – загальний із богами, другий з тваринами”. В епоху античності змінюється ставлення до природи. Як вважав Аристотель: “Ні дружби, ні права не може бути стосовно неживих предметів. Неможлива дружба і з конем або биком, або рабом у якості раба... тому що раб – знаряддя, а знаряддя – неживий раб”. Доходимо висновку, що екологічний світогляд цієї епохи ближче до суб'єктного, ніж до об'єктного сприйняття природи. В епоху античності існувало розуміння цінності непрагматичної взаємодії з природою. Природа починає виступати як ідеал гармонії, яку людина повинна вчитися і наслідувати. Краса, досконалість природи стають однією з тем античної літератури, мистецтва, освіти. Одночасно античність підготувала абсолютне протиставлення людини і природи у наступні віки [8; 12].

Спираючись на думки Г.Башляра, Ф.Броделя, П.Гайденка, К.Леві-Строса, Е.Фромма, визначимо третій етап відчуження людини від природи, як такий, що пов'язаний з появою монотеїстичних релігій, зокрема, християнства [1; 7]. Для середньовічної свідомості, що панувала до XV ст., ідеологічним стрижнем якого було християнство, характерна жорстко ієрархована картина світу, що поставлена під знак Бога. Система уявлень у християнстві будується на основі ієрархії “Бог – людина – природа”. Аврелій Августин у трактаті “Про Град Божий” писав з цього приводу: “...Живе міститься вище неживого... А серед живих істот, які відчують, стоять вище тих, хто не відчуває,... тварини стоять вище рослин. Серед тих, хто відчуває, розумні стоять вище нерозумних, як люди – вище тварин... Все це міститься одне вище іншого відповідно до порядку природи”. Отже, доходимо висновку, що у цей період протиставлення людини і світу природи визначена волею Бога. Як показав аналіз наукових праць, християнство кардинально змінює характер сприйняття природних об'єктів: головна відмінність людини від природного – наявність нематеріальної божественної душі. Християнство позбавило природні об'єкти права на душу. Разом з нею природні об'єкти позбавляються самоцінності, становлять інтерес тільки тоді, коли можуть служити і бути корисним. Отже, керуючись думкою Б.Гершунського, визначимо, що

християнство сформувало об'єктне сприйняття світу природи, зумовило взаємодію у площині абсолютного прагматизму, звільнило людину від обов'язку боготворити природу, дало необмежену свободу. Християнство затвердило уявлення про споживче, прагматичне використання природи: "І сказав Бог: Створимо людину за образом Нашим і за подобою Нашою, і нехай володарює над рибами морськими, і над птицями небесними, і над худобою, і над всією землею, і над усіма гадами, які повзають по землі" (Буття,1:26). Узагальнюючи попередньо написане, зазначимо, що християнство сформувало уявлення про: 1) жорстко ієрархічну картину світу з найвищим становищем людини; 2) відсутність самоцінності природного; 3) прагматичне використання природи, і завершило відчуженість від неї в релігійній формі.

Враховуючи думку Д.Белл, О.Назаретяна, В.Стьопіна, відзначимо, що освячена наукою відчуженість від природи виникла у XVII ст., у надрах картезіанства. Джерелами картезіанства були уявлення про людину-суб'єкта і світ-об'єкт. У цьому сенсі картезіанство вінчає собою розвиток: людина у всіх відношеннях радикальним способом виділяється із світу. Картезіанство стверджувало абсолютну цінність людського розуму, суб'єктивності в цілому, а оскільки позалюдська природа ними не володіє, то її цінність незрівнянно нижче. Характерно, що кінцеву мету пізнання картезіанство бачило у пануванні людини над силами природи, у відкритті й винаході технічних засобів, які дозволяли б це панування одержати. Ці відомості служать достатньою підставою для висновку, що наука прийняла у спадщину релігійне уявлення про обраність людини. Останній крок у формуванні відчуженості від природи було зроблено: природа визнана позбавленим самостійної цінності об'єктом маніпуляцій в ім'я наукових знань і прогресу. Узагальнюючи аргументи, приведені М.Будико, Х.Вінклером, В.Гейзенбергом, С.Дерябо, В.Ясвіним, А.Товстоуховим, М.Хилько, визначимо, що останній, четвертий, крок у відчуженості від природи був першим кроком до екологічної кризи. У Новий час, коли панувало картезіанське уявлення про світ, сформувався екологічний світогляд, що характеризувався: повним протиставленням людини і світу природи, об'єктним сприйняттям природи й домінуванням прагматичної взаємодії з нею [6; 9].

Домінуючий у сучасному суспільстві антропоцентричний екологічний світогляд має певні культурно-історичні джерела. Соціальні джерела виникнення нової екологічної свідомості ілюструє історія розвитку США. На початковому етапі – це історія освоєння нових земель на Заході. Ми поділяємо докази, які наводяться в дослідженнях Ф.Гиренка, С.Глазачева, Є.Когай, Д.Зербино, М.Ф.Реймерса про те, що наявність відкритої межі сформувало уявлення про можливість необмеженого екстенсивного росту. Американська демократія того етапу і природний достаток були взаємозалежними явищами. Але до середини XIX століття запас вільних земель вичерпався й державна межа набула значення межі екстенсивного росту. Це була перша екологічна криза, яка викликала перехід до технологічного, урбаністичного напряму розвитку американської цивілізації. У результаті осмислення цієї кризи в другій половині XIX – початку XX ст. в США складається загальнотеоретична і світоглядна орієнтація, що одержала назву американського інвайронменталізму. У центрі її уваги знаходиться взаємодія суспільства із середовищем проживання. Таким чином, появу консерваціоністського крила інвайронментального руху можна вважати першим етапом екоцентричної тенденції розвитку суспільного екологічного світогляду. Консерваціоністи проголосили гасло: "Максимум природних благ для більшого числа людей на більш тривалий період". Проте екологічна свідомість, що базується на ідеях консерваціонізму, не має якісних змін порівняно з попередньою епохою: людина протиставляється природі, сприймає її як об'єкт, у взаємодії з природою продовжує домінувати прагматизм. Приєднуючись до думки А.Печчеї, зауважимо, що консерваціонізм принципово змінив вектор розвитку екологічного світогляду: прагматизм змінюється далеким прагматизмом, утверджується необхідність консервації природних ресурсів для майбутніх поколінь [2; 3].

Істотний крок було зроблено у філософсько-релігійній течії, яка сформувалася в Росії у другій половині XIX ст., зусиллями М.Бердяєва, В.Соловйова, М.Федорова, П.Флоренського. Центральна ідея російського космізму полягала в уявленні про те, що Людина – складова частина Природи, що їх необхідно розглядати в єдності, що Людина і все, що навколо неї, – це частки єдиного Всесвіту. На нашу думку, особливої цінності набуває обґрунтування російським космізмом необхідності нової моральної основи взаємодії Людини з Природою. “Цивілізація, яка експлуатує, а не відновлює, не може мати іншого результату, крім прискореного кінця”, – писав М.Федоров у “Філософії загальної справи” у 90-х рр. XIX століття [7].

Ідея єдності людини й природи одержала розвиток у вченні В.Вернадського про ноосферу. Він вважав, що вплив людини на навколишню природу зростає настільки швидко, що людина перетворюється в основну геологічну силу, що формує вигляд Землі: біосфера перейде у стан сфери розуму – ноосферу. В.Вернадський наголошував на тому, що розвиток навколишнього середовища і людського суспільства піде нерозривно, почнеться коеволюція (спільна еволюція, в якій неможливо панування інтересів однієї із сторін). Проведений аналіз наукових джерел свідчить, що вчення про ноосферу є співзвучним з основними ідеями такого напрямку американського інвайронментлізму як екологізм. Відзначимо, що екологісти, які будували свою соціально-екологічну модель на природничо-науковому розумінні взаємодії суспільства і природи, висунули три основні ідеї: екосистемного холізму, морального співтовариства та екологічної етики. Ідея екосистемного холізму (грец. *holos* – ціле та англ. *wholly* – кожний), висунута О. Леопольдом, проповідує: розумне те, що прагне до зберігання цілісності, стабільності, досконалості біологічного співтовариства. Якщо принцип холізму поширює закономірності розвитку екосистеми на суспільство, то поняття морального співтовариства переносить сферу дії норм моралі на нелюдські елементи екосистеми. Для екологістів цінністю є стабільне функціонування єдиної екосистеми. На думку П.Тейяра де Шардена ідея екологічної етики вимагає створення принципово нової етики, що має органічно відповідати еству людини і законам навколишнього середовища. Враховуючи це, необхідно відзначити, що російський космізм, учення про ноосферу, екологізм обґрунтували єдність людини і природи, уявлення про її непрагматичну цінність [4].

Велику роль у формуванні нового типу екологічного світогляду відіграла універсальна етика. За думкою М.Ганді, А.Торо, А.Швейцера універсальна етика не проводить у ціннісному відношенні розмежування між людиною та іншими живими істотами: представники природи однакові у своїй самоцінності. Ідеї універсальної етики стали базою такого напрямку американського інвайронменталізму як біоцентризм. Біоцентризм ґрунтується на припущенні природного порядку, в якому все рухається відповідно до природного закону. Біоцентристи розглядають природу як найбільш досконале і наділене духовними якостями суще, що втілює у собі основні принципи життєдіяльності живого й розумного. Біоцентристи вважають, що світ – це єдине ціле, і тому не існує поділу на суб’єкт та об’єкт, людське і нелюдське. Без сумніву, виявлені в суспільстві та досліджені світоглядні позиції, на нашу думку, є складними, суперечливими і призвели до формування пануючого на сьогодні антропоцентричного екологічного світогляду. Отже, альтернативна екоцентрична тенденція описується так: інвайронментальний консерваціонізм → російський космізм → учення про ноосферу, екологізм → універсальна етика, біоцентризм [8].

Розглянувши особливості екологічного світогляду в країнах Заходу, звернемося до аналізу розвитку екологічного світогляду в культурах Сходу, для якого характерні інші тенденції. Якщо західний екологічний світогляд пройшов ряд послідовних історичних трансформацій, то східні релігійно-філософські системи цього уникнули. Поділяючи думку О.Моїсеєва відзначимо, що вони зберегли, в цілому, характеристики архаїчної екологічної свідомості, значно посиливши при цьому роль непрагматичної взаємодії з природою, сприйняття природи як духовної цінності. Відзначимо, що у східних релігійно-філософських

системах єдність із природою усвідомлюється як повне злиття і зникнення психічної межі між людиною та навколишнім [9].

Такий аналіз розвитку еколого-педагогічних світоглядних засад у процесі соціогенезу ні в якій мірі не є його періодизацією. Характеристики антропоцентричної та екоцентричної тенденції вишиковуються не в тимчасовій, а в якісно педагогічній послідовності. Іншими словами, наступний в якісному відношенні рівень не обов'язково є наступним за часом, а може співіснувати з попереднім і навіть виникнути хронологічно раніше. Крім того, якщо антропоцентрична тенденція відбиває етапи розвитку масового екологічного світогляду, то екоцентрична – швидше етапи розвитку філософських, конкретно наукових та педагогічних концепцій і відповідних суспільних рухів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII. – М.: Мир, 1986. – Т.1. – 624 с.
2. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. – М.: Наука, 1988. – 520 с.
3. Гайденок П.П. Еволюція поняття науки / XVII–XVIII вв. / – М.: Просвещение, 1987. – 48 с.
4. Герасимов И.П. Методологические аспекты экологизации современной науки // Вопр. философии, 1978. – № 11. – С. 61–72.
5. Дежнікова Н.С. Екологічна культура: грани восприятия // Биология в школе, 1995. – № 3. – С.23–25.
6. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Екологічна педагогіка і психологія. Ростов-на-Дону: Фенікс, 1996. – 480с.
7. Кочергин А.Н., Марков Ю.Г., Васильев Н.Г. Екологічне знання і свідомість. М.: педагогіка, 1987. – 224 с.
8. Крисаченко В.С. Екологічна культура. – К., 1996. – 318 с.
9. Крисаченко В.С. Людина і біосфера (екологічна антропологія). – К., 1998. – 512 с.
10. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М.: Мир, 1989. – 573 с.
11. Тайнби Дж. Постыжение истории. – М.: Прогресс, 1991. – 240 с.
12. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М: Мир, 1987. – 240 с.

УДК 378.1

Білюк Н.С.

ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНО-ЕСТЕТИЧНОГО ІДЕАЛУ ЖІНКИ

Одним із головних покликань вітчизняної освіти в умовах трансформації українського суспільства є створення у молодого покоління фундаментальних начал тих духовних цінностей, котрі мали важливе значення стимулів людського життя і діяльності і в основі яких лежить певна національна ідея й водночас загальнолюдські ідеали. Культурно-освітні, історичні зміни в суспільстві зумовлюють також зміни й у формуванні духовності особи, її світоглядних інтенцій. Важливим завданням є виховання української особистості, яка буде здатна повністю реалізувати себе в соціумі через гармонію з внутрішнім “Я” та гуманістичну взаємодію з навколишнім світом.

Виховання – це гуманістичний, особистісно орієнтований процес, для якого потрібно зрозуміти, на який образ людини воно спрямоване.

Вже з давніх-давен люди намагалися знайти ціннісне ядро духовного виховання. Великі філософи намагались уявити собі та теоретично обґрунтувати образ ідеальної людини як зосередження фундаментальних цінностей доброчинності. Наприклад, Конфуцій ввів поняття певної синтетичної якості “жень”, яке цілком відповідає сучасному розумінню гуманності, людяності і проявляється в таких якостях як справедливість, щирість, вірність тощо. Із цієї якості Конфуцій виводив свою мету виховання “благородного мужа”, згідно з